

Μακεδονικά

Τόμ. 26 (1987)

Αφιερύεται εις την μνήμην Χρίστου Ευαγγ. Λαμπρινού, Αθανασίου Ιω. Κωνσταντινίδου

Θεοχάρη Παζαρά, Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.1089](https://doi.org/10.12681/makedonika.1089)

Copyright © 2015, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1987). Θεοχάρη Παζαρά, Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. *Μακεδονικά*, 26, 377-387. <https://doi.org/10.12681/makedonika.1089>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Νέες αναθεωρημένες εκδόσεις του Ι.Μ.Χ.Α. παλιότερων Ὁδηγῶν Μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης.

I

Θεοχάρη Παζαρά, Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-11. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἀσπρόμαυροι 1-39. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἐγχρωμοὶ I-VIII. (Ὁδηγοὶ ΙΜΧΑ, ἀριθμ. 5. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 135). Ὁ Ὁδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ ἴδιου Ὁδηγοῦ τοῦ ἔτους 1974. (Θεοχάρη Παζαρά, Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη 1974. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-8. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἀσπρόμαυροι 1-39. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἐγχρωμοὶ I-VIII. Ὁδηγοὶ Μνημείων τῆς Μακεδονίας, ἀριθ. 5. Ἐποπτεία καθηγητοῦ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἀριθμὸς ἐκδόσεως 135).

Ἄς ριζοῦμε πρῶτα μιὰ ματιὰ στὰ περιεχόμενα τοῦ νέου Ὁδηγοῦ, γιὰ νὰ δοῦμε κατόπιν τίς βελτιώσεις ποὺ ἐμφανίζει σὲ σύγκριση μὲ τὸν παλιὸ Ὁδηγὸ, ἀφοῦ εἶναι ἀναθεωρημένη ἐκδοση καὶ ὄχι ἀπλῆ ἀνατύπωση ἐκείνου:

Στὶς σελ. 9-14 περιγράφεται (μὲ τρία σχεδιαγράμματα) ἡ Τοπογραφία τῆς Ροτόντας, ἡ θέση τῆς δηλαδὴ μέσα στὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα καὶ ἡ ὀργανικὴ τῆς σχέση μὲ τὰ ἄλλα οἰκοδομήματα τοῦ συγκροτήματος (Καμάρα-Ἰπὸδρομο-Ἀνάκτορα καὶ Ὁκτάγωνο).

Στὶς σελ. 13-14 δίνεται ἡ Ἱστορία τοῦ μνημείου, πότε κτίστηκε δηλαδὴ, τί κτήριο εἶναι καὶ ποιὲς μετατροπὲς ἔπαθε στὴ μέχρι σήμερα Ἱστορία του.

Στὶς σελ. 19-20 γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ μνημείου, ἄλλοτε καὶ τώρα.

Στὶς σελ. 21-32 ἐξετάζεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου, ἦτοι: α) Τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 23 καὶ σ. 24), β) Ὁ παλαιοχριστιανικὸς ναὸς μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 27 καὶ σ. 28), καὶ γ) Ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ μνημείου πάλι μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 30 καὶ σ. 31).

Στὶς σελ. 33-49 ἐξετάζεται ὁ διάκοσμος τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ἦτοι: α) Ἡ ὀρθομαρμάρωση (σ. 33-34), β) Τὰ ψηφιδωτὰ (σ. 34-47), καὶ γ) Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως.

Στὶς σελ. 50-54 μελετᾶται ὁ Ἀμβωνας μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 51 καὶ σ. 53).

Ἐπεταὶ Βιβλιογραφία (σ. 55-59), Εὐρετήριο τῶν ἑνδεκα σχεδιαγραμμάτων ἐντὸς κειμένου (σ. 60), Λεξιάντες τῶν τριάντα ἑννέα ἀσπρόμαυρων πινάκων ἐκτὸς κειμένου σὲ κατάλογο (σ. 61-62) καὶ στὸ τέλος παρατίθενται 39 ἀσπρόμαυροὶ πίνακες καὶ I-VIII ἐγχρωμοὶ.

Οἱ βελτιώσεις ποὺ παρουσιάζει ὁ Νέος Ὁδηγὸς εἶναι τῶν ἐξῆς εἰδῶν:

1) Προσθήκες νέων γνωμῶν καὶ ἐρμηνειῶν ἀπὸ νέα εὐρήματα καὶ ἀπὸ νέα

μετά τὸ 1974 τοῦ Παλαιοῦ Ὁδηγοῦ βιβλιογραφία, ὅπως π.χ. στή σελ. 14 ὁ κλωνισμὸς τῆς θεωρίας τοῦ E. Dygge περὶ λειτουργικοῦ ἄξονος ἀνάμεσα στὰ Ἐνάκτορα καὶ τὸ Τόξο (τοῦ Γαλερίου) ὕστερα ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικά εὐρήματα τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη, στή σελ. 15 οἱ ἐπικρατέστερες σήμερα ἐκδοχές, ὅτι ἡ Ροτόντα κτίστηκε ὡς λατρευτικὸ εἰδωλολατρικὸ κτήριο καὶ λειτουργήσε ἀργότερα ὡς χριστιανικὸ Μαρτύριο στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, στή σελ. 17 πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη συντήρηση τῶν μωσαϊκῶν τοῦ τρούλου τὸ 1952-1953, γιὰ τὴν περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τὸν μνημεῖο τὸ 1974, γιὰ τὶς ζημιές σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1978 καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασή τους, στή σελ. 32 πληροφορίες γιὰ τὰ τουρκικὰ κατάλοιπα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὸ μνημεῖο, στή σελ. 39 ἡ γνώμη τῆς Μαρίας Σωτηρίου γιὰ τὸ τί παριστάνουν τὰ ἀρχιτεκτονήματα στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλου καὶ στή σελ. 44 ἡ γνώμη τῆς ἰδίας γιὰ τὸ σέ ποιους ἀνήκουν τὰ 22 ἢ 24 ζεύγη ποδῶν ποὺ σώζονται στὸ κάτω τμήμα τῆς μεσαίας ζώνης τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ τρούλου.

2) Νέες διατυπώσεις τμημάτων τοῦ Παλαιοῦ Ὁδηγοῦ, ὅπως π.χ. στή σελ. 26 (Π.Ο., σ. 22) γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ παρουσιάζει ὁ παλαιοχριστιανικὸς ναὸς στὸ εἰδωλολατρικὸ μνημεῖο, στή σελ. 31 (Π.Ο., σ. 25) γιὰ τὶς ζημιές ἀπὸ σεισμὸ τὸν 11ο αἰ. στή βάση τοῦ τρούλου καὶ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου καὶ στή σελ. 48 (Π.Ο., σ. 41) γιὰ τὴν τέχνη τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἀναλήψεως στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

3) Γλωσσικὲς διορθώσεις ὀνομάτων καὶ ρημάτων ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στὴ δημοτικὴ, ὅπως π.χ. στή σελ. 37 (Π.Ο., σ. 31) τόξα ἀντὶ θόλους, γαλάζιο ἀντὶ κυανοῦ, στή σελ. 42 (Π.Ο., σ. 35) γκριζόασπρα ἀντὶ ἀσπρου-φαιοῦ, κρίζες ἀντὶ φαίτες κ.ἄ.

4) Καλύτερα σχέδια γράμματα ἐντὸς κειμένου, ὅπως π.χ. τὸ Σχ. 5 στή σελ. 24 καλύτερο ἀπὸ τὸ Σχ. 4α στή σελ. 19 τοῦ Π.Ο., τὸ Σχ. 7 στή σελ. 28 διάφορο ἀπὸ τὸ Σχ. 5α στή σελ. 22 τοῦ Π.Ο. καὶ ἐν γένει ἔντεκα Σχεδιαγράμματα στὸ Ν.Ο. ἀντὶ ὀκτὼ στὸν Π.Ο.

5) Πλουσιότερη Βιβλιογραφία. Ὁ Π.Ο. ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1974 ἔχει Βιβλιογραφία μέχρι τὸ ἔτος 1967 δημοσιευμένη κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν καὶ ὄχι κατὰ ἀλφαβητικὴν σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τῶν. Ὁ Ν.Ο. ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1985 ἔχει Βιβλιογραφία μέχρι τὸ ἔτος 1984 δημοσιευμένη κατὰ ἀλφαβητικὴν σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τῆς. Πολὺ λοιπὸν πλουσιότερη.

Μιά τελευταία παρατήρηση: Εἶναι φυσικὸ ἓνας Ὁδηγὸς Μνημεῖο γιὰ τὸν πολὺ κόσμον νὰ ἀποφεύγει νὰ ἐμπλακεῖ σὲ προβλήματα τοῦ Μνημεῖο ποὺ εἶναι ἀδιευκρίνιστα ἀκόμη, ὅπως π.χ. τὸ ζήτημα τοῦ Ἐγκαινίου, τοῦ σταυρόσχημου λάκκου δηλαδὴ μὲ ἱερά λείψανα, ποὺ βρέθηκε στὸ Ἱερό κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα καὶ δημιουργεῖ πρόβλημα ὑπάρξεως ἱερῶν λειψάνων σὲ ναὸ μὲ ὀνομασίες «Δύναμις Θεοῦ» ἢ «τῶν Ἀσωμάτων ἢ Ἀρχαγγέλων». (Βλ. σελ. 19 καὶ σελ. 29 τοῦ Ν.Ο.).

II

Ἄννας Τσιτουρίδου, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-8. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-33. (Ὁδηγοὶ ΙΜΧΑ, ἀριθμ. 7. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 161). Ἡ ἐκδοσις εἶναι ἀφιερωμένη στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοσις τοῦ ἰδίου Ὁδηγοῦ τοῦ 1975. (Ἄννας Τσιτουρίδου, Ἡ Παναγία Χαλκῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, 161. Θεσσαλο-

νίκη 1975. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 7. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στυλιανὸς Πελεκανίδης).

Ἴδου τὰ περιεχόμενα τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ: Ἱστορία καὶ ὄνομα σελ. 7-9. Χρονολογία σελ. 9-10. Ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 11-21. Γλυπτικὸς διάκοσμος σελ. 21-22. Ἐφωτισμένες πλάκες μὲ κουφικὸ διάκοσμο σελ. 22-24. Ζωγραφικὴ σελ. 25-30. Γλυπτὰ κοσμήματα σελ. 31. Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωγραφικῆς σελ. 32-34. Οἱ συνθέσεις: Κυρίως ναὸς σελ. 34-42. Ἱερὸ Βῆμα σελ. 42-49. Νάρθηκας σελ. 49-55. Μεμονωμένες μορφές σελ. 55-56. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰῶνα σελ. 56-57. Βιβλιογραφία σελ. 59-60. Κατάλογος σχεδίων καὶ εἰκόνων σελ. 61-62.

Ἀφοῦ ἡ ἐκδόση τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ 1985 δὲν εἶναι ἀνατύπωση ἐκείνου τοῦ παλαιότερου τοῦ 1975 ἀλλὰ ἀναθεωρημένη ἐπανεκδόσή του, περιέχει βεβαίως βελτιώσεις πρὸς προέρχονται ἀπὸ νεότερες μελέτες τοῦ μνημείου. Ὁ Παλαιὸς Ὁδηγὸς τοῦ 1975 περιέχει στὴ βιβλιογραφία του 17 ἐργασίες μέχρι τὸ 1974, ἐνῶ ὁ Νέος Ὁδηγὸς τοῦ 1985 περιέχει 20 ἐργασίες μέχρι τὸ 1983. Σ' αὐτὴ τὴν παρουσίαση στοὺς ἀναγνώστες τῶν «Μακεδονικῶν» τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν θὰ σημειώσουμε γι' αὐτοὺς τὶς σπουδαιότερες βελτιώσεις στὸ Νέο Ὁδηγὸ κατά εἶδη. Ἐτσι ὁ Ν.Ο. παρουσιάζει:

1) Νέες ἀναπτύξεις θεμάτων σχετικῶν μὲ τὸν προορισμὸ καὶ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Μνημείου: α) Στὸ Ν.Ο., σελ. 26-27, ἀναφέρονται πρῶτα οἱ κυριότερες ἐξηγήσεις πρὸς τὸ φαινόμενο τῆς τοποθέτησης τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλο τόσο τῆς Παναγίας Χαλκῶν ὅσο καὶ ἄλλων μνημείων (δηλ. μίμηση τάχα τῆς Ἰουστινιανείας ψηφιδωτῆς διακόσμησης τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη—θεολογικὸ μήνυμα τῆς παράστασης—ἐπιβίωση προεικονομαχικοῦ προγράμματος) καὶ κατόπιν ἀναπτύσσεται ἡ σημερινὴ ἄποψη, ὅτι παντοῦ πρόκειται σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις γιὰ ταφικὰ μνημεῖα, πράγμα πρὸς τὴν Παναγία Χαλκῶν ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα (ἐκτὸς δηλαδὴ τοῦ τάφου, ὑπάρχει καὶ ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸ Νάρθηκα καὶ ἡ ἐπιγραφή στὸ τόξο τῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος), ἐνῶ ὁ Π.Ο. δίδει ὡς μόνη ἐξήγηση (σ. 24-25) τὴ μίμηση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἡ Ἀνάληψη βρισκόταν στὸν κεντρικὸ τροῦλο, γιὰτὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν βρισκόταν τοποθετημένη ἡ Ἁγία Τράπεζα. β) Στὸ Ν.Ο., σελ. 49, λέγεται γιὰ τὴ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας: «Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνα ἡ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ ἀπεικονίζεται στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ κυρίως στὸ Νάρθηκα. Εἰδικότερα στὴν περίπτωση τῆς Παναγίας Χαλκῶν ἡ ἔντονη παρουσία τῆς—ἀφοῦ καταλαμβάνει ὅλους τοὺς τοίχους τοῦ Νάρθηκα—θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται, ὅπως εἶπαμε καὶ ἄλλοι (βλ. σ. 27), μὲ τὸν ταφικὸ χαρακτήρα τοῦ Μνημείου, μὰ καὶ εἶναι ἡ σύνθεση πρὸς περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη περιέχει τὸ μήνυμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κυρίου καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων». Στὸν Π.Ο., σελ. 45, διαφορητικὰ λέγονται γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: «Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα μόνιμος σχεδὸν χῶρος γιὰ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἶναι ὁ Νάρθηκας, κι αὐτὸ γιὰτὶ ἡ σύνθεση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει ὡς ὑπόδειγμα τῆς ἀμοιβῆς γιὰ τὸν ἐνάρετο ἢ ἁμαρτωλὸ βίο καὶ ὡς προτροπὴ πρὸς μετάνοια γιὰ κείνους πρὸς ἔμπαιναν στὸ ναὸ. Ἐτσι καὶ στὴν Παναγία Χαλκῶν, σ' ὅλες τὶς ἀνω ἐπιφάνειες τοῦ νάρθηκα καὶ ἰδιαίτερα πάνω ἀπὸ τὸν κοσμητὴ ἄπλώνεται ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

2) Νέες διατυπώσεις τμημάτων τοῦ παλαιοῦ κειμένου: α) Ν.Ο., σελ. 13: «Ὅπως εἶναι κανόνας στὶς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένες ἐκκλησίες τοῦ σύνθετου τετρακινήου τύπου, ἡ ἀνατολικὴ καμάρα δὲν φθάνει...». Π.Ο., σελ. 13: «Μία ἀπὸ τὶς ἰδιομορφίες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἡ βόρεια καὶ νότια καμάρα

τοῦ σταυροῦ συνεχίζονται ὡς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ ἡ δυτικὴ ὡς τὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ Νάρθηκα, ἡ ἀνατολικὴ δὲν φθάνει...».

β) Ν.Ο., σελ. 26: «Ἡ τοποθέτηση τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλλο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ὀρισμένες ἄλλες μεταεικονομαχικὲς ἐντοιχίες διακοσμῆσεις (βλ. π.χ. στὴν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, σὲ ἀρκετὲς ἐκκλησίες τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Καππαδοκίας, στὸν Ἅγιο Μάρκο Βενετίας, στοὺς Ἁγίους Ἀποτόλους τοῦ Ρεέ κ.ἄ.». Π.Ο., σελ. 23: «Στὴν ἴδια θέση βρίσκεται ἡ Ἀνάληψη καὶ στὴν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες ὡς τὸ 12ο αἰῶνα».

γ) Ν.Ο., σελ. 33: «Ἡ διαφορὰ αὐτὴ—ποῦ σύμφωνα μὲ μιὰ παλαιότερη ἄποψη ὀφείλετο στὴ συνύπαρξη δύο τεχνοτροπικῶν ρευμάτων, τοῦ “παλατινοῦ” καὶ τοῦ “μοναστικοῦ”—μᾶλλον ὅα πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ προσωπικότητα τῶν ζωγράφων ποῦ δούλεψαν στὴν Παναγία Χαλκῶν, καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ καθένας ἐκφράστηκε μὲ τὸ δικό του τρόπο». Π.Ο., σελ. 30: «...ἀναπτύσσονται τὰ δύο τεχνοτροπικὰ ρεύματα, ἡ “παλατινὴ παράδοση” καὶ ἡ “μοναστικὴ παράδοση”».

δ) Ν.Ο., σελ. 45: «Ἡ θέση τους (ἅγιοι Ἀνάργυροι) στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ὀφείλεται εἴτε στὸ γεγονός ὅτι ἡ λατρεία τους... εἴτε στὶς θεραπευτικὲς τοὺς ἰδιότητες ποῦ ἤθελε προφανῶς νὰ ἐπικαλεσθεῖ ὁ κτήτορας τῆς ἐκκλησίας καὶ γι’ αὐτὸ τοὺς τοποθέτησε σὲ μιὰ τόσο σημαντικὴ θέση». Π.Ο., σελ. 41: «Ἡ θέση τους στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ναοῦ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ λατρεία τους... παρ’ ὅλο ποῦ συχνὰ παριστάνονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν ναῶν».

ε) Ν.Ο., σελ. 46: «παριστάνονται ἄλλοι ἅγιοι ποῦ δὲν σώζονται τὰ ὀνόματά τους, ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τους ὁμῶς συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται πάλι γιὰ ἁγίους Ἀναργύρους». Π.Ο., σελ. 41: «παριστάνονται, πιθανότατα ἄλλοι ἅγιοι Ἀνάργυροι».

3) Μικροδιορθώσεις ἐσφαλμένων:

α) Ν.Ο., σελ. 7: «Τὸ 1932 μὲ τοὺς σεισμοὺς τῆς Χαλκιδικῆς...». Π.Ο., σελ. 7: «Τὸ 1933...».

β) Ν.Ο., σελ. 8: «Τὰ βιβλία τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου». Π.Ο., σελ. 8: «Τὰ Acta τοῦ Ἁγίου Δημητρίου».

γ) Ν.Ο., σελ. 9: «ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΙΒ’ ΕΤ(ΟΥΣ), ΣΦΛΖ’». Π.Ο., σελ. 9: «...ΕΤ(ΟΥΣ) 6537» (δὲν μπαίνει σὲ ἐπιγραφή ἀραβικὸς ἀριθμὸς).

δ) Ν.Ο., σελ. 14: «Στὸ μέσον τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται ἕνας τάφος». Π.Ο., σελ. 14: «Στὸ μέσον τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται ὁ τάφος τοῦ κτήτορα». (Εἶναι πράγματι τοῦ κτήτορα;).

ε) Ν.Ο., σελ. 14: «στοὺς νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν (περισσότερα γιὰ τὸν τάφο αὐτὸν βλ. σ. 26)». Π.Ο., σελ. 14: «στοὺς νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως π.χ. σὲ ἐκκλησίες τῆς Ἁρτας».

στ) Ν.Ο., σελ. 21: «ἀνάγλυφο ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα δάφνης». Π.Ο., σελ. 19: «ἀνάγλυφο σχοινοειδὲς κόμμαμα».

ζ) Ν.Ο., σελ. 25: «στὴν κεντρικὴ ἀψίδα—ἀπὸ τοὺς τοίχους ἢ τὴν καμάρα τοῦ Ἱ. Βήματος στὸν τροῦλλο». Π.Ο., σελ. 23: «στὴν κόγχη—ἀπὸ τὸ Ἱερό στὸν τροῦλλο».

η) Ν.Ο., σελ. 28: «γυναῖκες ἀπὸ τὴν Σταύρωση». Π.Ο., σελ. 24: «οἱ μυροφόρες ἀπὸ τὴν Σταύρωση».

θ) Ν.Ο., σελ. 29: «Μένει ἡ παράσταση τῆς εἰς Ἁδου Καθόδου». Π.Ο., σελ. 26: «Μένει ἡ Ἀνάσταση».

ι) Ν.Ο., σελ. 30: «μεμονωμένοι ἅγιοι εἰκονίζονται». Π.Ο., σελ. 26: «Ἁγιοὶ ἐπίσης στρατιωτικοὶ κυρίως, εἰκονίζονται».

ια) Ν.Ο., σελ. 46: «στὸ νότιο τοῖχο ἡ Μετάδοση... στὸ βόρειο ἢ Μετάληψη». Π.Ο.,

σελ. 42: «στό νότιο τοίχο τὸ “Λάβετε-Φάγετε” ...στο βόρειο τὸ “Πίετε ἐξ αὐτοῦ”».

ιβ) Ν.Ο., σελ. 49: «Στὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ νάρθηκα, πάνω ἀπὸ τὴ βασιλικο Πύλη». Π.Ο., σελ. 45: «Στὸν ἀνατολικὸ τοίχο, ἀνάμεσα στὰ δύο τόξω».

4) Μικροπροσθηκὲς καὶ παραλείψεις:

α) Ν.Ο., σελ. 9: «διαπρεποῦς νομικοῦ—'Ο 'Ανδρέας Ξυγγόπουλος». Π.Ο., σελ. 8: «νομικοῦ—'Ο 'Α. Ξυγγόπουλος».

β) Ν.Ο., σελ. 10: «τῆς Λογοβαρδίας (Ν. Ἰταλία)». Π.Ο., σελ. 10: «τῆς Λογοβαρδίας».

γ) Ν.Ο., σελ. 11: «σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους τετρακίονιους ναοῦς». Π.Ο., σελ. 11: «σταυροειδεῖς τετρακίονιους μὲ τροῦλλο ναοῦς».

δ) Ν.Ο., σελ. 13: «χρησίμευε πιθανῶς ὡς σκευοφυλάκιο». Π.Ο., σελ. 11: «χρησίμευε ὡς σκευοφυλάκιο».

ε) Ν.Ο., σελ. 29: (Μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς παραγράφου «κάτω ἀπὸ τὴ Σταύρωση» καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπομένης παραγράφου «στὰ τύμπανα τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας» παραλείπεται στὸ Ν.Ο. ὀλόκληρη ἐξοβελιστὰ παράγραφος, ποὺ ἔχει ὡς ἐξῆς στὸν Π.Ο., σελ. 26: «Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, πάνω ἀπὸ τὸν κοσμήτη, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες σκηνές, πιθανῶς τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου, γιατί μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο σώζεται κάτω ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση».

στ) Ν.Ο., σελ. 46: «τὴ γνωστὴ δηλαδὴ συζυγία Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, καθὼς καὶ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα... τρεῖς ὄρθιες μορφές ἁγίων». Π.Ο., σελ. 41/42: «ἴσως ἡ γνωστὴ συζυγία Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸς μὲ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα, μορφές ποὺ τίς συναντοῦμε πολὺ συχνὰ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν... τρεῖς ὄρθιες μορφές ἁγίων ἐρημιτῶν».

'Ἐπὶ πλεόν ἡ εἰκονογράφηση στοὺς δύο 'Οδηγοὺς εἶναι διαφορετικὴ. 'Ο Π.Ο. περιέχει 8 Σχέδια ἐντὸς κειμένου (χωρὶς νὰ ὑπάρχει κατάλογος αὐτῶν εἰς τὸ τέλος), 32 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στίς σελ. 55-60) καὶ 8 ἐγχρωμες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στή σ. 56).

'Ο Ν.Ο. περιέχει 8 Σχέδια ἐντὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στή σ. 61) καὶ 33 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στίς σελ. 61-62) καὶ καμιά ἐγχρωμη. Οἱ περισσότερες ἐγχρωμες εἰκόνες τοῦ Π.Ο. ἐπαναλαμβάνονται ἀσπρόμαυρες στὸ Ν.Ο., ὄχι ὁμοῦ ὅλες. Καὶ ἐν γένει οἱ ἀσπρόμαυρες εἰκόνες τοῦ Ν.Ο. δὲν ἀνταποκρίνονται πάντα σὲ ἐκείνες τοῦ Π.Ο. Ἔχουν λοιπὸν οἱ δύο 'Οδηγοὶ διαφορὲς καὶ στὴν εἰκονογράφησή τους.

'Ἐτσι φάνηκε ὅτι ὁ Ν.Ο. εἶναι πολὺ καλύτερος ἀπὸ τὸν Π.Ο. καὶ δίνει μιὰ σαφὴ εἰκόνα τοῦ κομποῦ αὐτοῦ μνημείου στὴ μέση τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὅλοι τὸ βλέπουν, ἀλλὰ λίγοι ξέρουν τὴν ἱστορία του καὶ τὴν τέχνη του.

III

Χ. Μπακιρτζή, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1986. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-7. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-44. ('Οδηγοὶ Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθμ. 6. 'Επόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθ. Ι.Μ.Χ.Α. 134). 'Ο 'Οδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ τοῦ ἴδιου 'Οδηγοῦ τοῦ ἔτους 1972. (Χ. Ν. Μπακιρτζή, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1972. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-4. Πίνακες ἀσπρόμαυροι ἐκτὸς κειμένου 1-32. Ἐγχρωμες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου Ι-VIII. 'Οδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στυλ-

νός Πελεκανίδης. 'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ίδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. ἐκδόσεως 134).

Τὴν παλιότερη αὐτὴ ἐκδόση τοῦ 1972 ἔχουμε παρουσιάσει στὰ «Μακεδονικά», τόμ. ΙΣΤ' (1976) 378-382, καὶ ἔχουμε κάμει σ' αὐτὴν τριῶν εἰδῶν παρατηρήσεις. Ι. Διορθώσεις ὀρισμένων σημείων τοῦ κειμένου. ΙΙ. Ἱστορικές παρατηρήσεις. ΙΙΙ. Συμπληρώσεις βιβλιογραφίας.

Ἄς δοῦμε τώρα τὴ νέα ἐκδόση τοῦ Ὁδηγοῦ, ποῦ εἶναι ὁμολογουμένως πολὺ καλύτερη τῆς παλαιᾶς, καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς σημαντικότερες βελτιώσεις ποῦ ἔχει αὐτὴ ὑποστεί.

Πρῶτα τὰ περιεχόμενα τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ: Στὴν Εἰσαγωγή (σελ. 7-21) περιγράφονται ἡ τοπογραφία τοῦ ναοῦ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου, ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τότε ποῦ ἰδρύθηκε μέχρι τὴν πρόσφατη ἀναστήλωσή της μετὰ τὴν καταστροφή της ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917. Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς (σελ. 22-34), τῆς μαρμάρινης διακόσμησής του (σελ. 35-46), τῶν ψηφιδωτῶν του (σελ. 47-63), τῶν τοιχογραφιῶν του (σελ. 64-69) καὶ ἔπεται ἡ περιγραφή τῆς Κρύπτης (σελ. 70-77) καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου (σελ. 78-84) μετὰ ἀνάληξή του στὸ τέλος τῆ Βιβλιογραφία καὶ τὶς Εἰκόνες.

Τώρα οἱ βελτιώσεις στὸ Ν.Ο., ποῦ οἱ σημαντικότερες εἶναι τῶν ἑξῆς εἰδῶν:

α) Παραλείψεις τῆς πληροφορίας τοῦ Π.Ο., ποῦ εἶναι: 1) ἔκτος ἑμάτος, ὅπως π.χ. ὅτι ἡ Ἑγνατία ὁδὸς δὲν περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Π.Ο., σ. 12), 2) ἀμφισβητούμενες, ὅπως π.χ. ὅτι τὸ μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα «κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεγάλου διωγμοῦ τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ» (Π.Ο., σ. 12), (ἔγιναν τρεῖς διωγμοὶ ἐπὶ Διοκλητιανῶν), ὅτι (ὁ Λεόντιος) ἔκτισε μεγάλη βασιλική «στὴ θέση μιᾶς ἄλλης μικρότερης καὶ ἀρχαιότερης ἐκκλησίας» (Π.Ο., σ. 14), ὅτι «Τὸ ἀσημένιο Κιβώριο καταστράφηκε γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 904, ὅταν οἱ Σαρακηνοὶ μῆκαν καὶ λεηλάτησαν τὴν πόλη» (Π.Ο., σ. 16). 3) Ἐσφαλμένες, ὅπως π.χ. «Τὸ 629-634 κήκε ἀπὸ πυρκαϊὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεοντίου. Μετὰ τὴν ἐπιστάσιά του ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου... κτίστηκε ἄλλη βασιλική» (Π.Ο., σ. 14). 4) Προβληματικές, ὅπως π.χ. ὅτι «Μιὰ σειρά θαυμάτων... ἀναφέρονται... στοὺς ποταμοὺς τῶν ἱαματοφόρων μύρων, ποῦ ἀνέβλυζαν ἀπὸ τὴν θαυματουργὴν καὶ μυρορροήν σορὸν του καὶ χύνονταν στὶς δεξαμενὲς τῆς Κρύπτης» (Π.Ο., σ. 17).

Αὐτὲς καὶ μερικὲς ἄλλες ἀτυχεῖς πληροφορίες τοῦ Π.Ο. δὲν ὑπάρχουν στὸ Ν.Ο., ὅπως π.χ. ἡ χρονολογία 629-634 τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα (Π.Ο., σ. 14, 49, 68), τὸ Κιβώριο δὲν λέγεται πιά Τάφος (Π.Ο., σ. 16), δὲν γίνονται λόγοι γιὰ τὸ δῆθεν Βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς (Π.Ο., σ. 30) οὔτε γιὰ τὸ πότε σταμάτησαν νὰ λειτουργοῦν οἱ Θέρμες (Π.Ο., σ. 31), ὁ τάφος τοῦ Σπαντοῦνη σκαλίστηκε στὴ Βενετία καὶ ὄχι στὴ Φλωρεντία (Π.Ο., σ. 43), δὲν λέγεται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγγέλου ἀνήκει στὴ διακόσμηση τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεοντίου (Π.Ο., σ. 48), οἱ Ἀνακαινιστὰς τοῦ ναοῦ στὸ ψηφιδωτὸ τους δὲν λέγονται πλέον Κτήτορες (Π.Ο., σ. 51) καὶ δὲν λέγεται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τους ἀναφέρεται στὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα (Π.Ο., σ. 53), τὸ «στάδιο» (Π.Ο., σ. 66) λέγεται στὸ Ν.Ο. «θέατρο» καὶ ὁ «οἰκίσκος» (Π.Ο., σ. 68) «παρεκκλησί» κ.ά.

β) Προστέθησαν καὶ καινούργιες πληροφορίες, ποῦ δὲν ὑπάρχουν στὸν Π.Ο. Θὰ παραθέσουμε τὶς σπουδαιότερες, ὅπως ἔχουν: Ἐτσι σ. 12: 1) «Εἶναι πιθανὸ ὁ «οἰκίσκος» αὐτὸς νὰ μὴν ἦταν παρὰ χῶρος τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτρῶνα διαμορφωμένος σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία». 2) «Μολονότι στὸν ἑλληνικὸν κατάλογο τῶν ἐπαύ-

χων του Ίλνυρικού αναφέρεται Λέοντιος στα έτη 412-413, ή ίδρυση της βασιλικής τοποθετείται στα μέσα του 5ου αιώνα». 3) «Γύρω στο έτος 620, λίγο άργότερα από το σεισμό, που κατάστρεψε πολλά κτήρια της Θεσσαλονίκης, κάηκε από πυρκαϊά ή βασιλική του 5ου αιώνα».

Έτσι σ. 14: 1) «Μέ την έπιστασία του επισκόπου Θεσσαλονίκης, του επάρχου Λέοντος και τή συμβολή των πολιτών και των ξένων άμέσως ή καμένη βασιλική ανακαινίστηκε». 2) «Τό Κ ι β β ρ ι ο ν. Μέ τό κτίσιμο της πρώτης βασιλικής ό τάφος του άγίου μεταφέρθηκε από τον μικρό "οίκισκο" μέσα στην εκκλησία. "Αν περιείχε τό λείψανο του άγίου, δέν είναι γνωστό. Τό πιθανότερο είναι πώς ήταν ένα κενοτάφιο... που περιείχε τή λάρνακα και τήν εικόνα του άγίου».

Έτσι σ. 17: «Σημαντικό ρόλο στη διάδοση της λατρείας του άγίου Δημητρίου στα ύστεροβυζαντινά χρόνια έπαιξαν τά μολύβδινα φιαλίδια, τά "κουτρούβια", όπως τά έλεγαν, που έφεραν τήν παράσταση του άγίου, περιείχαν μύρο από τό Κιβώριό του, δίνονταν στους πολυπληθείς προσκυνητές ως φυλακτά και μεταφέρονταν από αυτούς σ' όλόκληρο τό χριστιανικό κόσμο (Σχ. 4)».

Έτσι σ. 20: «Τό 1980 μεταφέρθηκαν στη βασιλική τά λείψανα του άγίου Δημητρίου που φυλάγονταν στο άββαείο της κομόπολης S. Lorenzo in campo στην Ίταλία».

Έτσι σ. 46: «Ό τάφος του Λουκά Σπαντούνη, έξοχης Βενετσιάνικης Άναγεννησιακής τέχνης, σκαλισμένος στη Βενετία από τό εργαστήριο του Pietro Lombardo σέ πέτρα ίταλική, μεταφέρθηκε σέ κομμάτια και στήθηκε στη ΒΑ γωνία του μεσαίου κλίτους, στο πρώτο δυτικό μετακίονιο της βόρειας κιονοστοιχίας. Είναι ό τάφος του Λουκά Σπαντούνη, πλούσιου προύχοντα της Θεσσαλονίκης, εμπόρου, γόνου γνωστής βυζαντινής οικογένειας, που τάφηκε μέσα στην εκκλησία του πολιούχου τό 1481».

Υπάρχουν και άλλα καινούργια πράγματα στο Ν.Ο. Έτσι π.χ. σ. 54: «ό άγιος Δημήτριος μέ τους ανακαινιστές...». Σ. 56: «Και ό μέν Ιεράρχης μπορεί νά ταυτισθεί μέ τον άρχιεπίσκοπο, που διαδέχτηκε τον Ίωάννη στο θρόνο της Θεσσαλονίκης, ό δέ πολιτικός άρχοντας μέ τον Έπαρχο Λέοντα». Σ. 65: «Η Ιστορική τοιχογραφία...». Σ. 67: «Σύμφωνα μέ άλλη έρμηνεία, στην τοιχογραφία παριστάνεται ή ανακατάληψη του Σιρμιού τό έτος 1019 και ή θριαμβευτική είσοδος του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' σέ αυτόν». Σ. 73: «Τό παρεκκλήσι... Σύμφωνα μέ μία άποψη είναι ό μικρός "οίκισκος", που αναφέρουν οί πηγές, "ός τό Ιερόν είχε του μάρτυρος σώμα"». Σ. 81: «(Τό παρεκκλήσι του Άγίου Εύθυμίου). Χορηγοί της τοιχογράφησης είναι ό πρωτοστράτορ Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς Ταρχανειώτης, κτήτωρ της μονής Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη (1292) και ή συμβία του Μαρία». Αυτά όλα δέν υπάρχουν στον Π.Ο. του ίδιου συγγραφέα.

γ) Προστέθηκε νέα βιβλιογραφία. Καί μερικά παλαιότερα έργα αντικαταστάθηκαν μέ νεότερα του ίδιου συγγραφέα. Δέν χρειάζεται νά αναφέρουμε έδώ όλα τά έργα συγγραφέων που έχουν προστεθεί στη νέα βιβλιογραφία, ενώ δέν υπήρχαν στην παλιά. Δέν ξέρουμε όμως γιατί, ενώ ό σ. μιλάει στην Είσαγωγή (σ. 7) για τίς Incantadas, δέν αναφέρει στη Βιβλιογραφία τό μοναδικό, όσο ξέρουμε, γι' αυτές έργο του L. Guerini, *Las incantadas di Salonicco*, «Archeol. classica» 13 (1901) 40 κ.έ., παρά τή σχετική υπόδειξή μας («Μακεδονικά», 1976, σ. 381), και γιατί, ενώ στις σελ. 67/8 έρμηνεύει τήν τοιχογραφία «ό άγιος Ίώσασφ μέ ένα Ιεράρχη», δέν αναφέρει στη Βιβλιογραφία τήν εργασία του Α. Συγγόπουλου, «Άγιος Γρηγόριος ό Παλαμιάς, στο περιοδικό «Γρηγόριος Παλαμιάς» 26 (1942) 194-210. Επίσης, ενώ στη σ. 81 δίνει όλα τά γνωσθέντα στοιχεία για τόν Μιχαήλ Δούκα της έπιγραφής του παρεκκλησιού του Άγίου Εύθυμίου, δέν αναφέρει στη Βιβλιογραφία τήν εργασία του Γ. Ι. Εοχαριδη, Μιχαήλ

Δούκας Γλαβιάς Ταρχανειώτης, Θεσσαλονίκη 1956, «Έπιστ. Έπετ. τής Φιλολ. Σχολής του Άριστ. Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης», τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1956, σ. 183-206, από όπου ο σ. πήρε τις σχετικές πληροφορίες.

δ) Προστέθηκαν νέα Σχέδια και Εικόνες. Τέσσερα σχέδια στον Π.Ο.—έπτά σχέδια στο Ν.Ο. 'Οκτώ έγχρωμες εικόνες και τριάντα δύο ασπρόμαυροι πίνακες στον Π.Ο.—τό όλον σαράντα τέσσερες εικόνες, όλες ασπρόμαυρες, στο Ν.Ο. Έτσι ο Ν.Ο. στερήθηκε τις έγχρωμες εικόνες, έγινε λοιπόν λιγότερο πολυτελής, αλλά είναι πιο πλούσιος σε περιεχόμενο.

Έτσι μπορούμε να επαναλάβουμε, περισσότερο δικαιολογημένα τώρα, τα έπιτυχημένα τελευταία λόγια του σ. (σ. 84): «Βγαίνοντας ό επισκέπτης από τη βασιλική του Άγίου Δημητρίου αντίλαμβάνεται πως δέν επισκέφθηκε τό έργο ενός μόνου ανθρώπου, αλλά μάς πόλης όλόκληρης, τής Θεσσαλονίκης, ούτε μάς σύντομης περιόδου, αλλά μάς έποχής μακράς, τής Βυζαντινής».

IV

Νίκου Νικονάνου, Οί "Άγιοι "Απόστολοι Θεσσαλονίκης. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη 1986. Σχέδια έντός κειμένου 1-4. Εικόνες ασπρόμαυρες έκτός κειμένου 1-32. Εικόνες έγχρωμες έκτός κειμένου I-VIII. (Όδηγοί ΙΜΧΑ, άριθμ. 4. Έπόπτης έκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικός άριθμός Ι.Μ.Χ.Α. 133). Ό Όδηγός είναι άφιερωμένος στά 2.300 χρόνια τής Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται για άναθεωρημένη έκδοση του ίδιου Όδηγου του έτους 1972. (Νίκου Νικονάνου, Οί "Άγιοι "Απόστολοι τής Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Όδηγοί Μνημείων Μακεδονίας, άριθ. 4. Έπόπτης έκδόσεως Στυλιανός Πελεκανίδης. Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Άριθμός έκδόσεως 133).

Τήν παλιότερη αυτή έκδοση του 1972 έχουμε παρουσιάσει στά «Μακεδονικά», τόμ. ΙΣΤ' (1976) 377-378, με μία μόνο παρατήρηση ως προς τόν καλύτερο τρόπο για να βρεί ό αναγνώστης τη θέση των ψηφιδωτών και των τοιχογραφιών στο σχέδιο κατάφωτος του ναού.

Η διαίρεση τής ύλης στο Νέο Όδηγό είναι ή ίδια, όπως και στον Παλαιό Όδηγό, ήτοι 1) Εισαγωγικά (σελ. 7-12), για τό χρόνο ίδρύσεως του ναού στο «χρυσό αιώνα τής Θεσσαλονίκης», για τη θέση του στην πόλη, για τό μοναστήρι, του οποίου άποτελούσε τό Καθολικό άφιερωμένο στη Θεοτόκο, για τούς ίδρυτές του μοναστηριού και τις σχετικές με αυτούς έπιγραφές του ναού και για τήν τύχη του μνημείου στά χρόνια τής τουρκοκρατίας. 2) Αρχιτεκτονική (σελ. 13-31), για τόν αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, για τη διάρθρωση του Έσωτερικού του και για τη μορφή του Έξωτερικού του. 3) Τα ψηφιδωτά (σελ. 33-55), για τη θέση τους στο ναό, για τις εικονιζόμενες μορφές και παραστάσεις και τήν αξιολόγηση τής τέχνης τους. 4) Τοιχογραφίες (σελ. 57-71), για τήν κατάσταση τους σήμερα, για τις δυνάμενες να άναγνωριστούν μορφές και παραστάσεις και για τόν συζητούμενο χρόνο τής κατασκευής τους.

Άκολουθούν: Βιβλιογραφία (σελ. 73-75). Κατάλογος Σχεδίων και Εικόνων (σελ. 77-78), τριάντα δύο ασπρόμαυρες εικόνες και όκτώ έγχρωμες έκτός κειμένου.

Η έκδοση όμως του Ν.Ο. του 1986 δέν είναι βέβαια άπλη ανάπτυξη, αλλά είναι κι αυτή άναθεώρηση του Π.Ο. του 1972 και γι' αυτό περιέχει πολλά καινούργια στοιχεία, που προέρχονται από νέες μελέτες και νέα βιβλιογραφία για τό ναό των Άγίων Άποστόλων και τά συναφή με αυτόν προβλήματα. Έτσι ή βιβλιογραφία του Π.Ο. του

1972 έφθανε μέχρι τὸ 1955 μὲ 8 έργασίες, ἐνῶ ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ν.Ο. τοῦ 1986 φθά-
νει μέχρι τὸ 1984 μὲ 22 έργασίες.

"Ας δοῦμε τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα:

α) Π ρ ο σ θ ῆ κ ε ς. 1) Στὴ σ. 10 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ περιγραφή τοῦ Πυλῶνα τοῦ μοναστηριοῦ, περιγραφή πού δὲν ὑπάρχει στὴ σ. 14 τοῦ Π.Ο. 2) Στὴ σ. 11 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ γνώμη τοῦ 'Α. Ευγγόπουλου γιὰ τοὺς λόγους καὶ τὸν τρόπο τῆς εἰκονο-
γράφησης τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν ἡγούμενο Παῦλο, τὸ μαθητὴ τοῦ Νίφωνα, πράγματα πού ἀπλῶς θίγονται στὴ σ. 14 τοῦ Π.Ο. 3) Στὴ σ. 12 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ χρονολογία (1520-1530) τῆς μετατροπῆς τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί καὶ ὁ λόγος πού ὀνομάστηκε Τζαμί τοῦ Κρόου Νερου, πράγματα πού δὲν ὑπάρχουν στὴ σ. 15 τοῦ Π.Ο. 4) Στὴ σ. 13 τοῦ Ν.Ο., ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ περιγραφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει στὴ σ. 16 τοῦ Π.Ο., παρατίθενται σὲ ὑποσημείωση οἱ διαφορετικὲς γνώ-
μες ἐρευνητῶν γιὰ τὴ σύγχρονο ἢ μὴ μὲ τὸ ναὸ κατασκευὴ τοῦ Περιστώου. 5) Στὶς σελ. 24-25 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρχουν νέες πληροφορίες, πού δὲν ὑπάρχουν στὴ σ. 25 τοῦ Π.Ο., γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποτε ψηλοῦ καμπαναριοῦ πλάι στὴν εἴσοδο τοῦ μνημείου. 6) Στὴ σ. 33 τοῦ Ν.Ο. προστίθεται τὸ ἱστορικὸ τῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ μελετητὴ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Α. Ευγγόπουλο, πού διαφέρει σὲ πολλά, ἀκόμα καὶ στὶς χρονολογίες, ἀπὸ τὴν περιγραφή στὴ σ. 31 τοῦ Π.Ο. 7) Στὴ σ. 35 τοῦ Ν.Ο. μῆκε τὸ Σχ. 4, πού δὲν ὑπάρχει στὴν ἀντίστοιχὴ θέση τῆς σ. 33 τοῦ Π.Ο., ἡ κάτοψη δηλαδὴ τοῦ ναοῦ μὲ ἀριθ-
μοὺς γιὰ τίς θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν, πού ἀρβηκε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Α. Ευγγόπουλο, 'Η ψηφιδωτὴ διακόμησης τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 7, ὅστερα ἀπὸ δικὴ μας φιλικὴ ὑπόδειξη στὰ «Μακεδονικά» ΙΣΤ' (1976) 378. 8) Στὶς σελ. 51-52 τοῦ Ν.Ο. μῆκε ὀλόκληρη παράγραφος, πού δὲν ὑπάρχει στὴ σ. 47 τοῦ Π.Ο. καὶ πού περιεχίε τὴν ἀξιολόγησι τοῦ Μ. Χατζηδάκη τοῦ μέτρου τῆς ἐπιτυχίας τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰῶνα συγκρίνοντας περίφημα μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τοὺς 'Αγίους 'Αποστόλους. 9) Τέλος, στὸ Ν.Ο. προστέθηκαν δυὸ μισὴ σελίδες (σελ. 69-71) μὲ νέο κείμενο, μὲ χαρακτηρισμὸ δηλ. τῶν τοιχογραφιῶν, μὲ τὸ ἱστορικὸ τῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ κατὰ Α. Ευγγόπουλο καὶ μὲ τίς νέες ἀπόψεις νεωτέρων ἐρευνητῶν γιὰ τὴ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῶν τοι-
χογραφιῶν (Σ. Κίσινας: μεταξύ 1328-1334, Χρ. Τσιούμη: μεταξύ 1310-1314).

β) Ν έ ε ς δ ι α τ υ π ῶ σ ε ι ς τ μ ῆ μ ἄ τ ω ν τ ο ῦ κ ε ι μ ῆ ν ο υ: 1) Στὴ σ. 16 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρχει διαφορετικὴ διατύπωση τῆς περιγραφῆς τῆς διακόσμησης τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀπὸ ἐκείνη τῆς σ. 18 τοῦ Π.Ο., ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἀφαιρέθηκε καὶ ὀλόκληρη φράσι σχετικὴ μὲ τὴν 'Αγία Αἰκατερίνη. 2) Στὶς σελ. 23-24 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρ-
χει σχεδὸν ἐντελῶς διαφορετικὴ στὰ στοιχεῖα τῆς διατύπωσης τῆς περιγραφῆς τοῦ 'Εσω-
θέρθηκα καὶ τοῦ Περιστώου ἀπὸ ἐκείνη πού ὑπάρχει στὶς σελ. 23-24 τοῦ Π.Ο., ὅπου ἡ Δ πλευρὰ τοῦ Περιστώου ὀνομάζεται «'Εξωνάρθηκας». 3) Στὴ σ. 31 τοῦ Ν.Ο. γίνεται ἀναδιάρθρωσι παραγράφων τῆς σ. 30 τοῦ Π.Ο. 4) Στὴ σ. 53 τοῦ Ν.Ο. προκειμένου γιὰ τίς σχέσεις τῶν ψηφιδωτῶν τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ μνημεῖα τῆς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἔχουμε νέα διατύπωση τοῦ ἀντίστοιχου κειμένου τῆς σ. 48 τοῦ Π.Ο. 5) Στὴ σ. 57 τοῦ Ν.Ο. μιά νέα λιτὴ διατύπωση, πού δὲν ἐπαναλαμβάνει ὅσα περὶ αὐτοῦ εἰπῶθηκαν ἤδη προηγουμένως στὴ σ. 33, ἀντικατάστησε ὅλη τὴν πρώτη παράγραφο τῆς σ. 51 τοῦ Π.Ο. μὲ τίς παλιότερες πληροφορίες γιὰ τὸ χρόνο καὶ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ.

γ) Χ ρ η σ ι μ ο π ο ῖ η σ ῆ ὀ ρ θ ὅ τ ε ρ ῶ ν ὄ ρ ω ν: 1) 'Ο Π.Ο. στὴ σ. 20 καὶ ἄλ-
λαχοῦ μιλά γιὰ «κεραίες» τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ σ. 20 καὶ ἄλλαχοῦ μιλά γιὰ «σκέλη» τοῦ σταυροῦ. 2) 'Ο Π.Ο. στὴ σ. 20 μιλά γιὰ «ἐξωνάρθηκας», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ

σ. 20 μιλά γιὰ «ἔσωνάρθηκα» (καὶ «Περίστω» σὲ σχῆμα Π ποὺ περιβάλλει ἀπὸ τρεῖς πλευρὲς τὸ 'Ιερὸ Βῆμα, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸν ἔσωνάρθηκα). 3) Ὁ Π.Ο. στὴ σ. 22 λέγει: «οἱ καμαρωτὲς κεραῖες τοῦ σταυροῦ», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ σ. 21 λέγει: «τὰ ἡμικυλινδρικά σκέλη τοῦ σταυροῦ». 4) Ὁ Π.Ο. στίς σελ. 33, 42 κ.ἄ. μιλά γιὰ «Καχριεῖ Τζαμί», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στίς σελ. 36, 46 κ.ἄ. μιλά ὀρθότερα γιὰ «Μονὴ τῆς Χώρας». 5) 'Ἰσοῦ καὶ ἄλλα παραδείγματα: Π.Ο., σ. 56: Στὸν 'Ἐσωνάρθηκα—Ν.Ο., σ. 62: Στὴ δυτικὴ στοά. Π.Ο., σ. 58: Στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς στοᾶς—Ν.Ο., σ. 65: Στὸν 'Ἐσωνάρθηκα. Π.Ο., σ. 60: Στίς δύο ἄλλες πλευρὲς τῆς στοᾶς—Ν.Ο., σ. 67: Στὴ νότια στοά καὶ στὸν ἔσωνάρθηκα. Π.Ο., σ. 62: Προπάτορες—Ν.Ο., σ. 69: Προφήτες.

δ) Εἰκόνας. Στὸν Π.Ο. ἡ κάτωψη καὶ ἡ τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βρίσκονται στὸ τέλος ἐκτὸς κειμένου, ἐνῶ στὸ Ν.Ο. βρίσκονται ἐντὸς κειμένου στίς σελ. 17 καὶ 18, πράγμα ποὺ διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη. 'Επὶ πλεόν ἔχουν προστεθεῖ ἀκόμη δύο Σχέδια ἐντὸς κειμένου στὸ Ν.Ο., στὴ σ. 26 ἡ ἀναπαράσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὰ ΝΔ (δπου σημειώνεται καὶ ἡ θέσις τοῦ ψηλοῦ κωδωνοστασίου ποὺ δὲν ὑπάρχει σήμερα) καὶ στὴ σ. 35 ἡ κάτωψη τοῦ ναοῦ μὲ τίς θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Α. Ξυγγόπουλου. 'Υπάρχουν μερικὲς διαφορὲς καὶ στίς Εἰκόνας τῶν δύο Ὁδηγῶν, Παλαιοῦ καὶ Νέου, ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἔξωτερικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι σημαντικὲς.

Αὐτὲς εἶναι οἱ σπουδαιότερες διαφορὲς τοῦ ἀναθεωρημένου Νέου Ὁδηγοῦ τοῦ 1986 ἀπὸ τὴν παλαιὰ του ἐκδοσὴ τοῦ 1972. 'Εν γένει ὅμως ὁ Ὁδηγὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης μὲ τίς σημαντικὲς ἱστορικὲς πληροφορίαις του, τίς ὥραιαις περιγραφαῖς του καὶ τὸ εὐχάριστο ἀφηγηματικὸ ὄφος τοῦ συγγραφέα του εἶναι ἀντάξιον τοῦ λαμπροῦ μνημείου ποὺ περιγράφει.

V

'Ἐκδόθηκε ἀκόμη ἓνας Ὁδηγὸς μνημείου τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1982, ἀλλὰ παρ' ὅλο ὅτι ἡ ἐκδοσὴ του εἶναι παλιότερη ἀπ' αὐτὲς ποὺ παρουσιάσαμε παραπάνω, τὸν ἀφήσαμε τελευταῖο, γιὰ τὴν ἔκδοσίν του δὲν εἶναι ἀναθεώρηση παλιότερης, ἀλλὰ ἀπλὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεώς του τὸ 1976. Πρόκειται γιὰ τὸν Ὁδηγὸ τῶν Τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης:

Γ ε ω ρ γ ί ο υ Γ ο ῦ ν α ρ η, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1982. Ὁδηγοὶ Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθμ. 8. Ἐπὸπτης ἐκδόσεως Π. Α. Βοκοτόπουλου. (1η ἐκδοσὴ 1976. Ἀνατύπωση 1982. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 168).

'Αφοῦ κρίναμε χρήσιμο νὰ τὸν παρουσιάσουμε στοὺς ἀναγνώστες τῶν «Μακεδονικῶν», θὰ δώσουμε ἐδῶ τουλάχιστο τὰ περιεχόμενά του:

Εἰσαγωγή: Θέσις, Ἴδρυσις καὶ ὀνομασία τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης: Τὰ τείχη καὶ ἡ ἱστορία τους—Βυζαντινὴ ὀχύρωση—Τουρκικὴ περίοδος.

Διαμόρφωση καὶ περιγραφή τῶν τειχῶν: Πύλες καὶ Πύργοι τοῦ τείχους:

Πύλες: Ἀνατολικὲς πύλες—Δυτικὲς πύλες—Θαλάσσιαις πύλες—Βόρειαις πύλες—Πύλες τῆς Ἀκρόπολης. Οἱ πύργοι τοῦ Τείχους: Ὁ ΝΑ γωνιαῖος πύργος—Πύργος τῆς Σαμαρείας—Πύργος τοῦ Ὁρμίσδα—Πύργος τῆς Ἀλύσεως—Πύργος τῶν Βουρgeois—Πύργος τοῦ Χαμόδρακος—Πύργος τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου—Πύργος τοῦ Ἀγάλματος—Τὸ Ἐπταπύργιο Φρούριο (Γεντί-Κουλέ).

Ἡ τοιχοδομία τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης.

Καταστροφή τῶν Τειχῶν.
Βιβλιογραφία.
Κατάλογος σχεδίων καὶ εἰκόνων.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, Μεταφρασμένα τουρκικά ἔγγραφα τοῦ μετοχίου «'Ορφάνη» τῆς μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους (1535-1733), Ἀρχεῖον Καβάλας, ἀρ. 1, Δημοσιεύματα Διογραφικοῦ Μουσείου-Μουσείου ἔργων Πολυγνώτου Βαγῆ, Καβάλα 1987, σελ. 110, πίν. ΧΙΙ.

Στὰ ἐγκαταλειμμένα στὸ Πράβι (Ἐλευθερούπολη) Ν. Καβάλας κατάλοιπα τοῦ μητροπολίτη Ἐλευθερουπόλεως Σωφρονίου Σταμούλη (1885-1960) ἀνακάλυψε ὁ σ. χφ.-τετράδιο μὲ 13 μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ τουρκικὰ ἔγγραφα, ποὺ χρονολογούνται ἀπὸ τὸ 1535 ἕως τὸ 1733 καὶ ἀφοροῦν τὶς ἰδιοκτησιακὲς σχέσεις τῆς μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους μὲ τὸ μετόχι «'Ορφάνη» Παγγαίου, «ἀνατολικῶς τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Στρυμῶνος περὶ τὰ ὀκτὼ χιλιόμετρα» (σ. 93). Δώδεκα ἀπὸ τὰ δεκατρία πρωτότυπα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐνετόπισε ὁ σ. στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Διονυσίου. Τὰ ἔγγραφα εἶχαν μεταφραστεῖ ἀπὸ τὸν Δημήτριον Σάββα Σερραῖον καὶ ἐγράφησαν στὸ τετράδιο τὸν Ἀπρίλιον 1913 ἀπὸ τὸν Κωνσταντινουπολίτη Διονυσιάτη μοναχὸ Δομέτιον, ὅπως ἀπέδειξε ὁ σ. «Ὁ μοναχὸς αὐτός, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς, προχώρησε κατὰ τὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ παρόντος αἰῶνα σὲ μὴ κατὰταξη καὶ τακτοποίηση—πολλὲς φορὲς καὶ ἀποκατάσταση τῶν φθαρμένων ἀπὸ τὸ χρόνο—ἐγγράφων τῆς μονῆς. Τότε, ὅπως φαίνεται, πρόσθεσε σὲ πολλὰ ὀθωμανικὰ ἀλλὰ καὶ ἑλληνικὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς (στὸ verso), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση, καὶ κάποιες σημειώσεις» (σ. 27). Τὰ μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ ἔγγραφα χρησιμοποίησαν στίς μετὰ τὸ 1913 προσφυγῆς τῆς μονῆς γιὰ τὴ διεκδίκηση τοῦ μετοχίου καὶ γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς περιουσίας τῆς ἀπὸ τοὺς καταπατητές. Τὸ χφ.-τετράδιο δόθηκε στὸν Σωφρόνιον Ἐλευθερουπόλεως ἀπὸ τὸν Γαβριὴλ Διονυσιάτη στίς 19 Μαρτίου 1930. Τὸ Ὅρφάνι ὑπαγόταν στὴ δικαιοδοσία τῆς μητρόπολης Ἐλευθερουπόλεως.

Αὐτὲς καὶ ἄλλες συναφεῖς πληροφορίες παρουσιασμένες μὲ λεπτομέρεια καὶ μεθοδικότητα περιλαμβάνονται στὰ πέντε κεφάλαια τῆς εἰσαγωγῆς: 1. Τὸ τετράδιο τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. 2. Ὁ φάκελος τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Διονυσίου. 3. Ὁ γραφῆας τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. 4. Τὸ μετόχι τῶν Ὁρφάνων καὶ οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴ διάσωσή του. 5. Ὁ κάτοχος τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. Εἰδικὰ στὸ 4ο κεφάλαιο σκιαγραφεῖται ἡ ἱστορία τοῦ μετοχίου ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἕως τὴν ἐρήμωσή του στὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ οἱ προσπάθειες τῆς μονῆς Διονυσίου νὰ διασφαλίσῃ τὴν κυριότητα τῆς ἰδιοκτησίας.

Ἀκολουθεῖ ἡ δημοσίευση τῶν δεκατριῶν ἐγγράφων μὲ ἕκταξ καὶ ἐπιμελημένο σχολιασμὸ σὲ θέματα τοπογραφικὰ περιοχῆς Παγγαίου, Χαλκιδικῆς καὶ Λήμνου, ὅπου ἡ μονὴ Διονυσίου εἶχε μετόχια, θέματα φορολογικὰ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἡμερολογιακὰ Ἐγίρας καὶ ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ. Παρατίθενται ἐπίσης σχόλια προσηγορικὰ καὶ σχόλια σὲ ἀξιώματα τῆς τουρκικῆς ἱεραρχίας. Γίνονται ἐπίσης συσχετισμοὶ μὲ ἄλλες μεταφράσεις τῶν ἰδίων τουρκικῶν ἐγγράφων, τὶς ὁποῖες βρῆκε ὁ σ. στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Διονυσίου, ὅπως ἐπίσης συσχετισμοὶ μὲ πληροφορίες ἀπὸ ἄλ-